

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ*

Μελίνα Π. Παϊσιδου
Δρ Βυζαντινολόγος

Στην αυγή του 17ου αι. η Καστοριά συνιστά μια εξελισσόμενη πόλη με αξιόλογο πλούτο, πληθυσμιακή υπεροχή των χριστιανών και εσωτερική πνευματική και κοινωνική αυτοδιοίκηση οριζόμενη από τη Μητρόπολη. Εκκλησιαστικά ανήκει στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδας, της οποίας αποτελεί την Πρωτόθρονη Μητρόπολη. Ο πληθυσμός της ανέρχεται πιθανώς σε δέκα χιλιάδες κατοίκους: οι χριστιανοί κατοικούν στο τμήμα που απλώνεται ανατολικά, βόρεια και νότια, εκτός του τείχους και στο χώρο της βυζαντινής ακρόπολης, και ασκούν ανενόχλητοι τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Σύμφωνα με τους σωζόμενους ναούς, στη διάρκεια του 17ου αιώνα κτίζονται πέντε νέοι, ανακαινίζονται άλλοι πέντε του 15ου και του 16ου αι. και έξι βυζαντινοί. Η ανακαίνιση των παλαιότερων συνίσταται στη διεύρυνση του κυρίως ναού, στην προσθήκη ναρθήκων, ή απλώς στην εκ νέου ιστόρησή τους.

Οι τοιχογραφίες των δεκαέξι αυτών ναών καλύπτουν το διάστημα από το 1605/6 έως το 1663. Η ιστόρηση των ναών, ενώ έως το 1663 προχωρούσε με συχνότητα από έναν ως τέσσερις ανά δεκαετία, διακόπτεται απότομα έως το 1701, γεγονός οφειλόμενο είτε στα εσωτερικά εκκλησιαστικά προβλήματα που μαρτυρούνται είτε στις δυσμενείς για τους χριστιανούς συνθήκες με το τέλος των βενετοτουρκικών πολέμων. Με σειρά χρονολόγησης συντάσσεται ο εξής κατάλογος: Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη (1605-6), Άγιος Δημήτριος Ελεούσας (φάση 1608-9), Εισόδια της Θεοτόκου "του Τσιτασπά" (1613-4 και 1627), Ταξιάρχης "του Τσιτασπά" (1622), Παναγία της συνοικίας Αγίων Αναργύρων (φάση 1634-5 και 1657), Άγιος Νικόλαος της συνοικίας Αγίων Αναργύρων (4η δεκαετία 17ου αι.), Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Θωμάνου (1639), Ταξιάρχης Γυμνασίου (4η δεκαετία 17ου αι.), Άγιος Γεώργιος του Βουνού (φάση 1651), Άγιος Νικόλαος του άρχοντα Κυριτζή (φάση 1654), Παναγία της συνοικίας Μουζεβίκη (φάση 1654), Παναγία Κουμπελιδίκη (φάση μέσω 17ου αι. περίπου), Άγιος Νικόλαος του Μαγαλιού (περ. 1654-

1657), Άγιος Γεώργιος της συνοικίας Μουζεβίκη (περίπου 1657-1663), Άγιος Νικόλαος της αρχόντισσας Θεολογίνας (φάση 1663) και Άγιος Γεώργιος της Πολιτείας (περίπου 7η δεκαετία του 17ου αι.).

Έξι ναοί είναι ξυλόστεγοι μονόχωροι χωρίς ναρθηκα, επτά είναι ξυλόστεγοι μονόχωροι με ναρθηκα, δύο είναι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές, μορφή η οποία προέκυψε από πολύ μεταγενέστερες μετασκευές, και ένας είναι τρίκογχος με εξωνάρθηκα, σύμφωνα με τον αρχικό βυζαντινό τύπο του.

Ενδιαφέρουσες πληροφορίες προκύπτουν από τις δώδεκα κτητορικές επιγραφές, οι οποίες διατηρούνται σε ένδεκα από τους δεκαέξι ναούς. Στους έξι από αυτούς τα έξοδα ανέγερσης ή ιστόρησης τα αναλαμβάνει ένας άρχοντας ή αρχόντισσα με την οικογένειά σε έναν συνεργάζονται τέσσερις άρχοντες, σε άλλον συναντώνται άρχοντες, ιερομόναχοι και μοναχές και σε άλλον ένας ιερέας και σκελλάριος. Τόσο τα κείμενα των κτητορικών επιγραφών όσο και οι πηγές της εποχής δείχνουν ότι νέοι οικονομικοί παράγοντες ευνοούν την κοινωνική διαστρωμάτωση. Στην κορυφή βρίσκονται οι άρχοντες που κατέχουν έγ-

Παναγία του άρχοντα
Αποστόλακη,
Παναγία Γλυκοφιλούσα-
Πελαγονήτισσα
(λεπτομέρεια), 1605/6.

Εισόδια της Θεοτόκου
"του Τσιτσαστά",
Τοπογραφική παράσταση
του Σινά, 1613/14.

γεια ιδιοκτησία ή πλούτο αποκτημένο με το εμπόριο. Οι σχέσεις τους με την Εκκλησία είναι αρμονικές. Με την αφιέρωση τμήματος της περιουσίας τους στη μητρόπολη εκδηλώνουν την ευσεβεία τους και την υποταγή τους στον πνευματικό και δικαστικό άρχοντά τους, εμποδίζουν να περιέλθει ο πλούτος τους στην κατοχή του κατακτητή, αλλά και φροντίζουν την προβολή και την κοινωνική τους καταξίωση. Ανάλογες οικονομικές δυνατότητες φαίνεται πως είχε και ένας περιορισμένος αριθμός ιερών ανώτερης βαθμίδας. Στον αντίποδα της τάξης αυτής βρίσκονται οι απλοί επαγγελματίες, τεχνίτες, κτίστες, εργάτες και ακτήμονες: στον ίδιο κοινωνικό χώρο εντάσσονται και οι αγιογράφοι με τα περιοδεύοντα συνεργεία τους. Συνάρτηση της ταπεινής καταγωγής τους είναι και η απουσία των υπογραφών τους από τα έργα τους, εκτός από την περίπτωση του συνευδητοποιημένου Λινοτοπίτη Νικολάου, του ιερέα Λιάννη και του συνεργάτη του Ηλία, το έργο των οποίων ξεχωρίζει ανάμεσα στα εξεταζόμενα σύνολα. Μέσω των κτητορικών επιγραφών σχηματίζουμε έναν κατάλογο διδοχής των μητροπολιτών στην έδρα της Καστορίας: Μητροφάνης, Θεοφύλακτος, Χαρίτων -μεσολαβεί ο Ιερόθεος, που δεν αναφέρεται σε κτητορική επιγραφή- και Αρσένιος.

Η εικονογραφία των προαναφερθέντων ναών δείχνει τον

γενικό θεματικό πλούτο και τις επιμέρους ιδιαιτερότητες. Ανάμεσα στις παραστάσεις του ιερού Βήματος, η αποχώρηση του Ιούδα από την Κοινωνία των Αποστόλων και η απεικόνιση του Χριστού ως "ζωηφόρου άρτου" στον Μελισμό κατάγονται από την παλαιολόγεια εικονογραφία των μνημείων της Μακεδονίας κυρίως. Από τους απεικονιζόμενους ιεράρχες ξεχωρίζει ο Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμής στον Άγιο Νικόλαο της Θεολογίας, που αποτελεί την τρίτη χρονολογικά παράστασή του σε καστοριανό ναό. Οι παραστάσεις του Δωδεκαόρτου, των Παθών και του Αναστάσιμου κύκλου καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος του εικονογραφικού προγράμματος και αναπτύσσονται στην ίδια ζώνη σε συνεχόμενους πίνακες, ακολουθώντας την Ευαγγελική διήγηση. Κυριαρχεί η εικονογραφία που αναπτύσσεται στη βόρεια και τη δυτική Μακεδονία και στις όμορες πέρα από τα σημερινά ελλαδικά σύνορα περιοχές, στη διάρκεια του 14ου και του 15ου αι. Καίριες ομοιότητες με σύνολα της Αιανής, των Πρεσπών και της Αχρίδας φανερώνουν την κυκλοφορία των προτύπων και τις ανταλλαγές στο πλαίσιο ενός γεωγραφικού τόξου που μένει έξω από την επίδραση της Κρητικής σχολής. Η επιβίωση στοιχείων της εικονογραφίας του λεγόμενου "καστοριανού εργαστηρίου" στην Παναγία του άρχοντα

Αποστόλακη, στην Παναγία της συνοικίας των Αγίων Αναργύρων και στον Άγιο Νικόλαο του Μαγαλειού μαρτυρούν την ισχύ αυτού του τοπικού εργαστηρίου του 15ου αι., ο απόηχος του οποίου εντοπίζεται στα καστοριανά μνημεία του πρώτου μισού του 17ου αι. Ο Λινοτοπίτης Νικόλαος, που φιλοτεχνεί τον Άγιο Νικόλαο του άρχοντα Θωμά, δείχνει να κατέχει το έργο του Ονουφρίου από το Βεράτι. Στον Άγιο Νικόλαο της αρχοντίσσας Θεολογίας παρατηρείται χαρακτηριστική ομοιότητα με θέματα που απαντούν στις μονές Φιλανθρωπινών και Ντίλου. Παρά τον εκλεκτικισμό που διαπιστώνεται, το αποτέλεσμα υποσημαίνει ενόπτητα ύφους, γιατί σε κάθε ναό επικρατεί η λεγόμενη "αντικλασική" παράδοση στις διαφορετικές της εκφάνσεις - μακεδονική, ηπειρωτική, "καστοριανό εργαστήριο".

Τα Θαύματα, η Διδασκαλία και οι Παραβολές του Ιησού απαντούν sporadικά στον Άγιο Νικόλαο της συνοικίας Αγίων Αναργύρων και σε κύκλο δεκαπέντε επισκοπών στον Άγιο Νικόλαο της αρχοντίσσας Θεολογίας. Τα θέματα που επλέγονται δεν απαντούν συχνά στη μνημειακή ζωγραφική. Ορισμένα από αυτά έχουν κοινό πρότυπο με αντίστοιχα της μονής Μεγάλης Παναγίας της Σάμου, της Τράπεζας Διονυσίου, της Μονής Φιλανθρωπινών. Τα εκφραστικά μέσα

Ταξίαρχης "του Τσιτασπά".
Ο Άγιος Πέτρος
Αλεξανδρείας
(λεπτομέρεια), 1622.

αντλούνται από τις αφηγηματικές παραστάσεις των μεταβυζαντινών μνημείων της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της περιοχής του Πατριαρχείου του Ρετ. Λαϊκότερα φανερώνουν οι επιγραφές που τιτλοφορούν τα θέματα: Κυριακή του παραλύτου, Κυριακή του τυφλού κλπ.

Στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντα Θωμάνου, στον νάρθηκα της Παναγίας στη συνοικία Μουζεβίκη και στον νάρθηκα της Παναγίας στη συνοικία Αγίων Αναργύρων απαντούν θέματα από το βίο της Θεοτόκου. Ο αγιογράφος της Παναγίας του Μουζεβίκη, επηρεασμένος από τους παλαιολόγειους κύκλους αλλά και από τις μονές Ντιλίου και Φιλανθρωπηνών, απλώνει τον κύκλο σε επτά επεισόδια.

Ο Ακάθιστος Ύμνος ιστορείται στην Παναγία του Αποστόλωνα και στην Παναγία του Μουζεβίκη. Στον πρώτο απαντούν σπάνια παλαιολόγεια εικονογραφικά στοιχεία, γνωστά κυρίως από τη μονή Μάρκο. Ο κόκκινος έριππος άγγελος της όγδοης στροφής έχει το προηγούμενο του μόνο στο Lesnovo. Στο δεύτερο ναό ακολουθούνται τύποι με ευρεία διάδοση στο Άγιον Όρος, στα Μετέωρα και στη Σάμο.

Στον νάρθηκα των Εισοδίων "του Τσιτασπά" και του Αγίου Νικολάου της αρχοντίσσας Θεολογίνας απαντούν θέματα από τα Μαρτυρολόγια. Στον πρώτο ναό δεν διατάσσονται με συγκεκριμένη σειρά ούτε επιλέγονται από συναξάρια ιδι-

αίτερα διαδομένων στην λατρεία αγίων. Ξαφνιάζει η ιστόρηση της Βρεφοκτονίας, στην οποία εφαρμόζεται το θεοφάνειο πρότυπο. Στον Άγιο Νικόλαο της Θεολογίνας παρατηρείται πρόθεση ιεράρχησης στην επιλογή των συναξαρίων σε ορισμένα εικονογραφικά σπάνιας εικονογραφικής λύσεις, που είτε βασίζονται σε προμεταφραστικά κείμενα είτε αντλούν τα πρότυπά τους από τη μεσοβυζαντινή αλλά και τη δυτική εικονογραφία.

Στον νάρθηκα των εισοδίων "του Τσιτασπά" και του Αγίου Νικολάου της Θεολογίνας απαντούν στην ίδια ζώνη και σε συνέχεια των Μαρτυρολογίων τα μαρτύρια των αποστόλων. Ο διαχωρισμός τους από τα υπόλοιπα μαρτύρια και η ομαδοποίησή τους πρέπει να οφείλεται σε τοπική εικονογραφική παράδοση, εφόσον προηγουμένως απαντούν μόνο στο διακοσμικό της Αγίας Σοφίας Αχρίδας και στον Άγιο Γεώργιο του Βουναίου της Καστοριάς, δύο μνημεία με τα οποία παρατηρούνται πολλές εικονογραφικές ομοιότητες. Οι αγιογράφοι ακολουθούν σπανιότερες εικονογραφικές λύσεις, όπως το ανάποδο κρέμασμα του αποστόλου Φιλίππου από δέντρο, ο διασχυρισμός και λιθοβολισμός του αποστόλου Μάρκου, η Κοίμηση του αποστόλου Λουκά εμπνεόμενα από την παράδοση προμεταφραστικών κειμένων και από τις Πηγές της Ερμηνείας. Οι εκτενείς επιγρα-

φές στον πίνακα κάθε μαρτυρίου συμπίπτουν μερικώς με εκείνες της Ερμηνείας ή των Πηγών της. Ανάλογές τους δεν εντοπίζονται σε προγενέστερα μνημεία.

Ο βίος του Ιωάννη του Προδρόμου στα Εισόδια "του Τσιτασπά" εικονογραφικά συμπίπτει κυρίως με τις αντίστοιχες παραστάσεις στη μονή Προδρόμου Σερρών. Η Οδηγήση του μικρού Ιωάννη στην έρημο από τον αρχάγγελο Ουριήλ είναι σπανιότατο θέμα, γνωστό μόνο από τα Απόκρυφα κείμενα. Από το βίο του Αγίου Γεωργίου, στον εξωνάρθηκα της Παναγίας Κοιμπελίδικης και στον νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου της συνοικίας Μουζεβίκη, επιλέγονται ασυνήθιστα για τη μνημειακή ζωγραφική θέματα, όπως η διδασκαλία του Αγίου στη φυλακή και η μαστίγωσή του, άγνωστα για το 16ο και 17ο αι., αλλά γνώριμα στη μεσοβυζαντινή εικονογραφία. Κι εδώ αποδεικνύεται η χρήση των προμεταφραστικών κειμένων έναντι των περισσότερων διαδομένων μεταγενέστερων.

Για τη μοναδικότητά της αυτή την εποχή διακρίνεται η τοπογραφική παράσταση του Σινά, πρώτη γνωστή απεικόνιση στη μνημειακή ζωγραφική. Αντλεί το πρότυπό της μάλλον από τα χαρακτηριστικά του 16ου και 17ου αι. παρά από τις ελάχιστες γνωστές φορητές εικόνες των Κρητών αγιογράφων και του Θεοτοκόπουλου.

Άγιος Γεώργιος συνοικίας
Μουζέβικη. Το μαρτύριο του
Αγίου Γεωργίου
(περ. 1657-1663).

Άγιος Νικόλαος του
αγόνου Θωμάνου.
Ο Άγιος Μηνάς, 1639.

Στη Δευτέρα Παρουσία των Εισοδίων "του Τσιτασπα" συναντώνται για πρώτη φορά στην Καστοριά εκτεταμένα λαϊκά στοιχεία, όπως ο τρόπος απεικόνισης του Παραδείσου, της θάλασσας και οι ατομικοί κολασμοί. Η λαϊκότητα αυξάνεται στον Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη και κυρίως στην Παναγία της συνοικίας Αγίων Αναργύρων, όπου οι αμαρτωλοί με τους χαρακτηρισμούς τους: "η μαγήστρα", "η καταλαλήτρια", "ο ανκαλεστής", "ο μπλόνας", "ο μυχός και ο βλάστημος".

Από τις απεικονίσεις του Ιησού ξεχωρίζει εκείνη του Αγγέλου της Μεγάλης Βουλής, στον εξω-νάρθηκα της Κουμπελίδικης, που συνοδεύεται από τον παράταιρο τίτλο "ο Εμμανουήλ". Είναι η παλαιότερη απεικόνιση του τύπου στην Καστοριά και ταυτίζεται με της Παναγίας Ελεούσας της Πρέσπας και με παραδείγματα από τον δυτικό ελλαδικό χώρο.

Στις δεκατρείς απεικονίσεις της Θεοτόκου παρατηρείται η χαλαρή συμφωνία ανάμεσα στους εικονιζόμενους τύπους και στην εκάστοτε επωνυμία που τους χαρακτηρίζει. Συμβολική σημασία αποδίδεται στην Παναγία Γλυκοφιλούσα με στοιχεία Πελαγονήτισσας στην Παναγία του άρχοντα Αποστολάκη. Οι δύο από τις τρεις απεικονίσεις της Ζωοδόχου Πηγής συνδέονται πιθανότατα με λειμούς που εκδηλώθηκαν στην Καστοριά το 1611-12 και το 1666.

Ιδιαίτερα τιμάται ο Άγιος Νικόλαος, λόγω της λίμνης. Πέντε από τους εξεταζόμενους ναούς αφιερώνονται στη μνήμη του, ενώ ισάριθμες είναι οι απεικονίσεις του σε μεγάλη κλίμακα. Ξαφνιάζει η τοποθέτησή του στο αψίδωμα του νότιου τοίχου του ναού της Παναγίας του Αποστολάκη, θέση προορισμένη για την Παναγία που τιμάται στο ναό αυτό.

Οι παραστάσεις των ολόσωμων αγίων της κατώτερης ζώνης χωρίζονται σε ένδεκα ομάδες. Πολυπληθέστεροι είναι οι στρατιωτικοί άγιοι και

Άγιος Νικόλαος της
αρχόντισσας Θεολογίνης.
Το μορτήριο του Αποστόλου
Φιλίππου, 1663.

ακολουθούν οι μοναχοί και οι ιαματικοί. Από τη χορεία των στρατιωτικών ξεχωρίζει ο Άγιος Νικόλαος εν Βουναίη στην Παναγία του Αποστολάκη, που απαντά σε ελάχιστα παραδείγματα της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Δυτικής Στερεάς. Εντυπωσιάζουν οι πλούσιες μη στρατιωτικές ενδυμασίες των περισσότερων στρατιωτικών αγίων με γούνες και κεντήματα· ιδιαίτερη έμφαση στον αρχοντικό χαρακτήρα δίνεται στα ρούχα των Αγίων Σεργίου και Βάκχου και Ιακώβου του Πέρση στον Άγιο Νικόλαο της Θεολογίνης. Αυτή η εικονογραφική λύση βρίσκει την καταγωγή της στα παλαιολόγεια μνημεία της περιφέρειας της Μακεδονίας και την εφαρμογή της στα μεταβυζαντινά του βορειοδυτικού ελληνικού χώρου.

Ανάμεσα στους αναχωρητές αγίους απαντά ο Άγιος Βάρβαρος στην Παναγία του Αποστολάκη, μορφή που ελάχιστα εικονογραφείται και λατρεύεται στη νότια Σερβία, στη Μακεδονία και στον δυτικό ελληνικό χώρο, με παλαιότερα παραδείγματα αυτά του 14ου αι.

Από τις είκοσι εννέα μορφές ιαματικών αγίων οι επτά απαντούν συγκεντρωμένοι στα Εισόδια του Τσιτασαπί, ναό που χτίστηκε τρία και τέσσερα χρόνια μετά τις δύο επιδημίες πανώλης του 1611 και 1612 αντίστοιχα, οι οποίες έπληξαν την Καστοριά. Η επιλογή σπάνιων ιαματικών αγίων στην Παναγία Μουζεβίκη, όπως των Αγίων Θαλέλεου, Σαμψών, Ερμούλαου, ίσως να οφείλεται σε προσωπικούς λόγους της κητόρας.

Ανάμεσα στις αγίες ξεχωρίζει η Αγία Παρασκευή κεφαλοφόρος στον Άγιο Νικόλαο του αρχοντα Θωμάνου, θέμα που δημιουργείται στην τοπική εικονογραφία Καστοριάς-Πελαγονίας του 15ου αι. Παρά το γεγονός ότι σε ένδεκα κητορικές επιγραφές τονίζονται τα ονόματα και η συνδρομή των κητόρων, δεν υπάρχει παρά μόνο μία προσωπογραφία κητόρα, αυτή του Ταξιάρχη Γυμνασίου.

Άγιος Νικόλαος της
αρχόντισσας Θεολογίνης.
Άγιος Ιακώβος
ο Πέρσης, 1663.

Βιβλιογραφία

- M. Αγγελόπουλου-Ποταμιάνου, *Η μόνιμη των Φαναριωτικών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα 1983.
- A. Boschov, *Die Bulgarische Malerei*, Recklinghausen 1969.
- Γουναρίης, *Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιωσάσσης στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1980.
- H. Delbyggvi-Doris, *Die Wandmalereien den Lite der Klosterkirche von Hosios Melaitos*, München 1975.
- V. Djuric, *Byzantinische Fresken in Jugoslavien*, München 1976.
- M. Gardis, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.
- Cv. Grozdanov, *Ohridsko zidno slikarstvo od XIV veka*, Ohrid 1980.
- N. K. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Ήλιουμα, ιστορική, χωροταξική, πολιτισμική, μορφολογική μελέτη Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1972.
- A. Ορφάνος, *Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς*, ΑΒΜΕ Δ', 1938 (2).
- M. Πασιδίου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς*, Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας, Τ. Α κείμενο - Τ. Β Σχέδια-Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1995.
- Σ. Τελεκονίδης, *Καστοριά Ι, Βυζαντινά τοιχογραφία, πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Sr. Petkov, *Zidno Slikarstvo na području peche Patrijaršije 1557-1614*, Novi Sad 1965.
- A. Stavropoulou-Makri, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration a Vetsista (1568), en Epire, et l'état des peintures Kondaris, Ioannina 1969*.
- G. Subotić, *Ohridsko zidno slikarstvo od XIV veka*, Ohrid 1980.
- A. Γ. Τσιούρα, *Οι ναοί του Αγίου Νικόλαου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λονδίνο, Αθήνα 1991.

Αποτιμάται συλλήβδην τις εξεταζόμενες τοιχογραφίες, είναι ελκυστική η χρήση συγκροτημένου εικονογραφικού προγράμματος. Η παλαιολόγια παράδοση κυρίως εμπνέει τους αγιογράφους. Οι θεματικοί κύκλοι προσαρμόζονται στη δημοτικότητα των ναών και αναπτύσσονται κατά μήκος σε ξεχωριστούς πίνακες και καθ' ύψος σε δύο ή τρεις ζώνες. Αποσπασματικότητα στην επιλογή των εικονογραφικών κύκλων παρατηρείται μόνο στον εξωμνηστήρι της Παναγίας Κουμπελδικής. Η τοπική παράδοση, όπως διαμορφώθηκε στα επαρχιακά κέντρα άσκησης της μνημειακής ζωγραφικής μετά την Άλωση, επηρεάζει την εικονογράφηση των παραπάνω ναών. Η παλαιολόγια κληρονομία συνδυάζεται με τη λιτότητα και την ολιγοπροσωπία. Γνώριμα του "καστοριανού εργαστήριου" επιβιώνουν συμπλεκόμενα με στοιχεία της αγιογραφίας του 15ου και του 16ου αιώνα της περιοχής των Πρεσπών, της Αχρίδας και της Αιανής. Η τοπική εικονογραφική παράδοση αποκτά ισχύ ανάλογη, ώστε να επιδράσει βορειότερα έως την περιοχή δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου του Ρεç.

Αξιολογία αποδεικνύονται οι επαφές με την αγιογραφία της Ηπείρου αλλά και της Θεσσαλίας. Η αποστασιοποίηση από την Κρητική σχολή δεν φαίνεται σε άγνια. Τις ελάχιστες φορές που γίνεται χρήση "κρητικών" θεμάτων, αυτά έχουν υποστεί την απαραίτητη διήθηση μέσω του προσωπικού καλλιτεχνικού αισθητηρίου του κάθε αγιογράφου. Η χρήση ανθίδων ή άλλου είδους προτυπων είναι πρόδηλη, τόσο σε ομάδες θεμάτων όσο και σε μεμονωμένες μορφές. Είναι πιθανό οι αγιογράφοι να κατείχαν σχέδια εικονογράφησης από παλαιότερα βυζαντινά μνημεία, όπως αποδεικνύουν ορισμένες θεματικές ομοιότητες με κοινή και με παλαιολόγια σύνολα.

Οι δυνατότητες των αγιογράφων ποικίλλουν. Οι παλαιότεροι δεν είναι πάντοτε και οι καλύτεροι από τους επόμενους. Ο αξιολογός αγιογράφος της Παναγίας του άρχοντα Αποστολάκη απαντά στον Άγιο Δημήτριο Ελεούσας και στο ιερό Βήμα των Εισοδίων "του Τσιτισαπά". Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση ενός συνεργείου απαρτισμένου από δύο ή τρία πρόσωπα, που κοσμεί με χρονολογική σειρά τους ναούς: Άγιο Νικόλαο του Κυρίτζη, Άγιο Νικόλαο Μαγαλιού, νάρθηκα Παναγίας συνοικίας Αγίων Αναργύρων, Άγιο Γεώργιο Μουζεβίκης και Άγιο Νικόλαο της αρχοντοσύνης Θεολογίας. Κυριαρχεί επί ενάμιση χρόνια στην Καστοριά, έχει ένα πολύ καλό χέρι, με δύναμη στο λεπτό σχέδιο και στη χρωματολογία, και ένα υποδεέστερο, που ζωγραφίζει αδρότερα και λαϊκά.

Από τα υπόλοιπα χέρια ξεχωρίζουν ο Λινοπότιης Νικόλαος του Αγίου Νικόλαου του άρχοντα Θωμανού, ένας καλλιτέχνης με διαπιστωμένη δραστηριότητα στον Τύρναβο, στη Ζαγορά και πιθανότατα στον Άγιο Ζαχαρία του Γράμμου. Είναι πιθανό ότι μετέβη και στην Κωνσταντινούπολη το 1664.

Αξιολογία είναι οι αγιογράφοι Ιωάννης και Ηλίας, στον Ταξιδάρχη "του Τσιτισαπά", που κινούνται πολύ κοντά στις διδασχές του 16ου αιώνα και στην κρητική τεχνοτροπία.

Τα 13 χέρια που διακρίνονται χαρακτηρίζονται από επιμέρους τεχνοτροπικά και τεχνικά γνωρίσματα και διαβαθμική ικανότητα, αλλά και από

κάποια γενικά χαρακτηριστικά, όπως η σχηματοποίηση, η απλοικότητα, ορισμένες παρανοήσεις, ακανόνιστες οπτικές γνώσεις, θεατρικό στήσιμο, διακοσμητικότητα, έντονα χρώματα, παχιές σκιάσεις, βαθύχρωμα περιγράμματα, ρεαλισμός και μαριερισμός. Αυτά συνδυάζονται με τη λαϊκότητα, η οποία εκδηλώνεται σε ορισμένα δευτερεύοντα θέματα. Η κυριαρχία ορισμένων αγιογράφων για κάποια χρόνια δείχνει πως οι επιφανείς χορηγοί προτιμούν τα δοκιμασμένα θέματα, ακολουθώντας πιθανώς και το συρμό. Οι αγιογράφοι στην πλειοψηφία τους είναι ντόπιοι, με μικρή ακτίνια διανοικτικής δράσης. Φαίνεται πως κατείχαν και την τεχνική των φορητών εικόνων αλλά και τη λαϊκή-κοσμική ζωγραφική. Με τις ικανότητές τους δίνουν στην Καστοριά το καλλιτεχνικό προβάδισμα έναντι άλλων πόλεων της περιοχής. Δίνουν μια τέχνη που ενημερώνεται και ανανεώνεται. Πρόκειται για μια πολυεπίπεδη αγιογραφία, που δεν συνιστά το τέρμα μιας πορείας αλλά τον συνδυετικό κρίκο ανάμεσα στο συντηρητισμό του 16ου αι. και την έκρηξη της λαϊκότητας του 18ου αι. Αποδεικνύει τη συνύπαρξη δύο κόσμων: αυτού που συμβατικά ονομάζουμε μετabyζαντινό και του νεοελληνικού που ανατέλλει.

* Το κείμενο αποτελεί περλήρητική απόδοση διδακτορικής διατριβής, η οποία με τον τίτλο αυτό υποβλήθηκε και εγκρίθηκε από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στις 11-86. Η γραφιστική υπηρετεί στην 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

17th Century Wall-Paintings in the Churches of Kastoria. Contribution to the Study of Western Macedonia Monumental Painting

Melina Paisidou

In the 17th century Kastoria is a wealthy city of about 10,000 inhabitants, mostly Christians, who occupy the eastern, northern and southern regions outside the city walls and the area of the Byzantine citadel. Their spiritual and social self-administration is regulated by the Bishopric. The degree of their religious freedom is attested by the number of old and new churches, which have been renovated or founded, respectively. According to the surviving monuments, sixteen churches are decorated with wall-paintings from 1605 to 1663. Their dedicatory inscriptions in combination with the literary sources reveal the social, professional and financial parameters, which allow us to reconstruct the everyday life of the Christian population of Kastoria.

In the iconography of these wall-paintings the 14th and 15th-century artistic trends of northern and western Macedonia and the adjacent regions, beyond Greece's present frontiers, prevail, filtered, however, through the local tradition. In spite of the apparent eclecticism of these works, the result shows a unity of style which belongs to the so-called "anti-classical" tradition with its various manifestations - Macedonian, Epirotic, "Workshop of Kastoria" style.

Three different artistic localities with a limited range of intercommunal activity - can be distinguished, three of whom belong to the same group to which the decoration of five churches can be assigned. They seem to master equally well the technique of icon as well as of monumental painting.

The 17th-century wall-paintings of Kastoria is a multi-dimensional artistic work, which does not mark the end of a course of painting, but represents the link between the 16th-century conservatism and the 18th-century boom of folk art painting. Furthermore, they prove the coexistence of two worlds, the conventionally labeled Post-Byzantine and the dawning Neo-Hellenic one.